

SƏLCUQLAR DÖVRÜ MINARƏLƏRİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

İslam memarlığında Ulu camelərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də mina rələrdir. Peyğəmbərimiz zamanında Nəbəvi Camenin Qiblə tərəfində Bilal Həbəşinin azan oxumaq üçün üzərinə iplə çıxdığı “üstüvanə” (silindir) deyilən bir yer olmuşdur. Came memarlığına ilk minarəni daxil edən kişi, Əməvi Xəlifəsi I.Muaviyənin Misir Valisi Məsləmə b.Muhalleddindir.

Türklərin yaşadığı coğrafiyada minarə olaraq adlandırılan memarlıq elementinin Ərəb coğrafiyasında “Məzənə”də (azan oxunan yer) olaraq istifadə olunması, İslam aləminin fərqli yerlərində anlam və adlarının mənbələrdə fərqli olduqları da ortaya çıxmışdır. Minarə kürsülük, ayaqlıq, gövdə, şərəgə, pətək, külah və ələm bölümlərindən meydana gəlmişdir. Alimlərin fikrincə, ən möhkəm və dayanıqlı minarələr Səlcuqlar dövründən qalmış “əzan” (məzənə) məkanlarıdır və bu məkanlar kərpic və daşdan tikilməklə inşaat sənətinin ən gözəl nümunələridir.

Məqalədə, Səlcuqlu dövrü minarə memarlığının yayılma arealı, formadəyişmə və bədii xüsusiyyətlərindən söhbət açılacaq

Açar sözlər: *İslam memarlığı, Səlcuqlu dövrü, Qülləli minarələr, Kərpic materialı, Həndəsi naxışlar*

Literary fetures of Seljuk period minarets

Summary

One of the main signs of UluJame and mosque buildings of Islamic architecture is minarets. During Prophet's period there was a place called “üstüvane” (cylinder) in kiblah side of Meschidi Nebevin (Nebevin Mosque) that Bilal Habeshi climbed on with rope to recite the azan. Omayyad Caliph I.Maviye's Egyptian governor Mesleme b.Muhalledin was the first who added minaret to mosque architecture.

The usage of the architecture element called minaret in Turkish territories as “mezene” (the place for reciting the azan) in Arabic territories deduced the meanings and names to be different in sources in different parts Islamic regions. The minaret is comprised of rostrum, stand, body, minaret balcony, lattice, cone and gonfalon. As for the specialists the strongest and most durable minarets are “the azan” (menzene) places reminding from Seljukian period and these places are the best samples of construction art built of brick and stone.

The spreading areal, deformation and literary features of Seljukian period minaret architecture will be dealt with in the paper.

Key words: *Islamic architecture, Seljukian period, Arbor minarets, Brick material, Geometric decorations*

Giriş

İslam memarlığında Ulu Came və məscid binalarının əsas əlamətlərindən biri də minarələrdir. Hz.Peyğəmbər dövründə Məscidi Nebevinin qiblə tərəfində Bilali Həbəşinin əzan oxumaq üçün üzərinə iplə çıxaraq, çıxdığı “üstüvane”(silindir) deyilən bir yer olub. Minarənin ilk şəkli olaraq düşünəbiləcək bu yerin xaricində məscidin çevrəsindəki bəzi hündür yerlərdən istifadə olunmuşdur. Came memarlığına ilk minarəni daxil edən Əməvi Xəlifəsi I.Muaviyənin Misir valisi Mesleme b. Muhalleddindir. Misir fatihi Əmir b.Asın Fustatda tikdirməyə başladığı, lakin tikintisini bitirə bilmədiyi Came binasının küncələrinə minarəsini Mesleme b. Muhalleddin qoydurmuşdur (Qənbərova, Çelik, 2016,3272-3285).

İslam coğrafiyasında minarə kəlməsinin qarşılığında bir neçə kəlmənin istifadə olunduğu görülür. Bunlar “menar”, “menare” və “mezene” şəklindədir. İslam tikililərində minarələrin ilk nümunələrinin Kayravan (726), Harran (750), Samarra (852) kimi camelərə əlavə edildikləri də qəbul edilir (Çayçı, 2017,133).

Menar və Minarə sözləri “ışiq” kökündən gəlidiyi üçün işıq və işığın yandığı məkan şəklindəki anlamları vardır. Məsələn sadəcə işıq göstəricisi kimi anlamaq olmaz. Işığın yandığı “menare” ilə ilahi işığın dalğa-dalğa dağıldığı küllü kainat arasında çox fərq vardır (Çayçı, 2017, 133).

Türklərin yaşadığı coğrafiyada minarə olaraq adlandırılan memarlıq elementinin Ərəb coğrafiyasında “mezene”de (azan oxunan yer) olaraq istifadə edilməsi, İslam iqliminin fərqli bölmələrindəki anlam və adlandırılmaların mənbələrinin fərqli olduqları ortaya çıxmışdır. Minarələrin küncələrinin Orta Asiya və İrandakı işarət və xəbərləşmə (atəş) qüllələrinə, Suriyadakı gözəllənmə və zəng qüllələrinə, Ağdəniz ölkələrində dəniz fənərlərinə və ya şərqdəki Hint Zəfər abidələrinə dayandığına bağlı fərqli düşüncələr də vardır (www.google.com). Ancaq əsl xüsusiyyətləri etibarilə əzanın oxunduğu yer anlamındaki “mezene” anlayışı daxili baxımdan işarətli tamamlama olmalıdır (Çaycı, 2017, 134).

Minarə kürsülük, ayaqlıq, gövdə, şərəfə, pətək, küləh və ələm bölmələrindən meydana gəlmişdir. Kürsü minarənin torpaq üstündəki dabanıdır və Caməyə bitişik və yaxud ayrı, kub, silindir və çoxbucaqlı prizma şəklində olur və minarəyə çıxış qapısı burdan açılır. Ayaqlıq kürsüylə-gövdə, gövdə ilə şərəfə arasında bölmələrdə yerləşdirilir. Şərəfə müəzzinin minarə ətrafında dolaşaraq əzan oxumaq üçün dolandığı eyvandır. Adı “çıxıntılı yer, bürc” anlamındaki “şüfrə” kəlməsindən gələn şərəfənin başlıca hissələri üstündə gəzilən daban (yer), dabanı daşıyan çıxmalar və kənarlarındakı məhəcərlərdir. Şərəfələr tikildiyi dövrün özəlliklərini daşımaqla minarənin gövdəsində bir neçə dəfə təkrar da edilir.

Mütəxəssislərin fikrincə, ən möhkəm və dayanıqlı minarələr Səlcuqlar dövründən qalmış “azan” (mezene) məkanlarıdır və bu məkanlar kərpiclə və daşla tikilməklə, inşa sənətinin ən gözəl nümunələridir. “Azan” məkanlarının yuxarı hissəsinin tünd rəngdə tərtib olunması Səlcuqlar dövrünə xasdır. Sultan Məlikşahın dövründə Bağdadda inşa edilmiş “Sultan məscidi” bu üslubda inşa olunmuşdur. Səlcuqlar dövrü yaranan bu üslub XIII-XIV əsrlər memarlığına da öz təsirini göstərmişdir (Çaycı, 2017, 133).

Görünüş baxımdan minarələrin İslam coğrafiyasında iki forması diqqəti cəlb edir. Bunlardan birincisi Misir, Şimali Afrika və Endülüstdəki qüllə formasında minarələrdir. İkincisi isə Əfqanıstan, Hindistan, İran, Azərbaycan, Suriya və Anadoludakı silindirik formalı minarələrdir. Hər formanın inkişaf etdirilməsində arxa planda qalan qədim mədəniyyətlərin varlığına diqqət etmək lazımdır (Çaycı, 2017, 134).

1.Samarra minarəsi;2.Kutbiye Came minarəsi;3.Qəlyan minarə;4.Dəməşq minarəsi

Səlcuqlar dövrü minarələrin bədii xüsusiyyətləri. Silindirik minarələrin forma dəyişməsinə tədqiqatçılar onun kərpic materialından inşa olunması ilə əlaqələndirirlər. Türküstan, İran və Azərbaycanda kərpic materialının hesabına minarələr silindirik forma almışdır. Silindirik formalar elmi əsaslara və fəlsəfəyə dayanaraq öz həllini tapmışdır. Silindirik formalı minarələr, dönə-dönə yuxarı doğru yüksələrək nərdivan nizamını da bərabərlərində gətirmişlər. Abbasi dövründə nümunələrini bildiyimiz Malviyə tərzli minarələrdə pilləkən sistemi mərkəzdən kənara doğru çıxarılmaqla həll edildiyi halda, silindirik minarələrdə bu sistem daxilə həll edilmişdir. Forma baxımından bir-birindən fərqliliklər göstərən minarələr, divarlarının qalınlıqlarına, gövdələrinin miqyaslarına görə də fərqlənirlər. Minarə formaları Səlcuqlar dövrü daha da təkmilləşdirilmiş və zamanla onların yeni formaları meydana çıxmışdır. Minarələr bir-birindən ölçülərinə və şərəfələrinin sayına görə fərqlənsələr də, onların kürsülük, gövdə və şərəfə hissələrini bəzəyən naxış və naxışlardan qurulmuş kompozisiyalar bir Türk üslubunu, “Səlcuqlu üslubunu” özündə qoruyub saxlamaqdadır. Bəzi minarələrin gövdəsində qurulmuş naxışlar yerləşdiyi ərazinin memarlıq ənənələrini də özündə daşımaqdadır. Minarələrin daş və ya kərpic kürsülüüyü kvadrat, çoxbucaqlı və dairəvi formada olmaqla, yuxarıya ucaldıqca dairəvi, burmalı, yivli bir şəkil alır. Səlcuq dövrü kərpicdən inşa edilmiş minarələr sadə “Cinağı” hörgü sistemi və mürəkkəb “Giriş” naxışları, kufi (Süls) xətlili kitabələri-yazı qurşağı, kaşı bəzəkləri ilə yadda qalır. Səlcuqlar dövrü kərpic materialı ilə yanaşı Azərbaycanın şimal bölgəsi və Anadoluda daşdan inşa edilmiş minarələr də üstünlük təşkil edir. Bu minarələr kərpic minarələrə nisbətən sadə olub bəzəklər yalnız onların şərəfə hissəsində yerləşdirilmişdir. Belə minarələrdən biri Bakıda İçərişəhər adlanan ərazidə yerləşən Məhəmməd məscidi minarəsinin şərəfəsidir. Şərəfənin üzəri daşdan yonulmuş altıbucaqlı ulduz naxışları ilə bəzədilmişdir (Qənbərova, Çelik, 2016, 3272-3285).

İslam dövrü Türk minarələrinin ilk minarələrini Qaraxanlı və Qəznəvi memarlığında görürük. Dehli

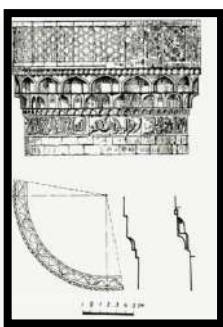
Qutub Minarəsində ilk nümunələrdəndir. Səlcuqlar dövrü minarələrinin ilk nümunələri isə İran və Azərbaycan memarlığında özünə yer almaqda. Səlcuqlar incə, uzun, silindirik minarələri xüsusi ölçüdə binaların və ya dini komplekslərin planlaşmasına daxil etməklə, öz zövqlərinə uyğun formada həll etmişlər. 1122-ci il tarixli aşağıdan səkkizbucaqlı, gövdədə qalın silindir formalı Car Menar və 1129-cu il tarixli Sin minarəsi kimi bəzi istisnalar olmaqla, dördbucaqlı alt hissəsində tamamilən yox olmuşdur. Bunların ən ilkinini Damğan Cuma məscidində daha Toğrul bəy zamanından qalma 1058 tarixli, yuxarıya doğru incələn görünüşlü silindirik Səlcuqlu minarəsidir. Ortada geniş bir kitabə, bir neçə bölümlərə ayrılmaqla yuxarıya yönəlir. Düz silindirik gövdə yalnız kərpiclərin düzlüyündən meydana gələn paxlavalardan və həndəsi naxışların arasına yerləşdirilmiş açıq mavi və firuzəyi kaşı ilə qurulmuş, qabarıq kufi kitabə bəzəklərindən ibarətdir. Səlcuqlar dövrünün ilk kaşı ilə işlənmiş minarələrindən olub, dövrünün memarlıq əsərləri sırasına daxil olmaqdadır (Aslanapa, 2002, 29).

1063-cü ildə Toğrul Bəy zamanında tikilmiş Zəvvarə minarəsi kərpic üzərinə kufi kitabələri və qabardılmış həndəsi naxışlarla, Damğan minarəsi kərpic üzərində oyma, işləmələrlə, Ardistan minarəsi sadə kərpic hörgüsü və kufi kitabəsi ilə Orta Asiya memarlığını bəzəsə də, Səlcuqlu minarəsi olaraq kərpic üzərinə gəc qabartmaların ilkinidir də deyə bilərik. XI əsrin sonlarına aid edilən Səlcuqlu minarələri Keflanda 1073-cü il tarixli Cuma məscidi minarəsi, İsfahandakı Barsiyan Cüma məscidinin 1097 tarixli minarəsidir. XII əsr boyunca və daha sonralar Səlcuqların bu minarələri inkişaf etdirilərək silindirik zərif minarələr forması almışdır (Aslanapa, 2002, 29).

Səlcuqlar dövrü bişmiş kərpiclə tikilmiş Savə şəhərində Savə minarəsi və Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində Cuma Camenin minarəsini göstərə bilərik. Ərdəbil Cuma Came minarəsi bişmiş kərpiclə sadə “Cinağı” naxışlı tikildiyi halda (minarənin gövdəsinin yuxarı hissəsi uçmuş, 3 metr hündürlüyündə qalmışdır), Savə Came minarəsi kərpiclə inşa olunmaqla yanaşı, silindirik gövdəsi üzərində ən mürəkkəb “Girih” naxışlar və “Kufi” xətti ilə kitabələr işlənmişdir.

1

2

3

1. Sınıq qala minarəsi.

2. Səva minarəsi.

3. Siirt came minarəsi

Savə minarəsi Böyük Səlcuq Sultanı Toğrul bəyin zamanında h.453-cü ildə (1061) tikilmişdir. Gövdəsinin quruluşuna görə “Mil minarə”lər qrupuna daxil olan tikili torpaq üzərinə oturdulmuş, gövdəsinin diametri 3 metrdir. 20 metr hündürlüyü qalmış minarə qabarıq formada işlənmiş kərpic işçiliyi ilə yadda qalır. Minarənin gövdəsinə dövrəyə qabarıq kufi xətti yazı qurşağı və həndəsi formalı keçmə naxışlar tikiliyə xüsusi gözəllik verməklə, tikilinin bişmiş kərpicdən qurulmuş fasadında işıq-kölgə effekti yaratmaqla, naxışlarının uzaqdan oxunmasına da imkan verir. Minarənin daxilində yerləşdirilmiş dairəvi pillələr vaxtilə onun şərəfəsinə çıxmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hər iki Camenin “Cinağı” və “Girih” formalı naxışları minarələrin Səlcuqlu abidəsi olduğunu asanlıqla təyin etməyə imkan verir.

Azərbaycanın Şəmkir şəhərində vaxtilə əski şəhər yerində yerləşən Şəmkir minarəsi öz memarlıq quruluşu ilə XIX əsrin ikinci yarısına qədər səyyahları, mütəxəssisləri heyrləndirirdi. N. Florovski 1899-cu ildə Peterburqda çap etdirdiyi kitabındakı yazılı təsvirdə: “Bu abidə bütün göstəriciləri ilə Böyük Səlcuqlu İmperiyasının müxtəlif şəhərlərində Cuma məscidləri yanında ucaldılan və ayrıca dayanan minarə tipinin Mil minarənin bitkin nümunələrindən biridir” bildirmişdir (Qiyasi, 1991, 51).

Şəmkir minarəsinin tutum-məkan forması sadə həndəsi fiqurlardan-kub, prizma, silindir, üst-üstə əhəngdar düzümünə əsaslanır. Bu aydın sadə fiqurlar içərisində azan vermək üçün artırma-şərəfə bir qədər mürəkkəb forması və daha dekorativ həlli ilə seçilir (Qiyasi, 1991, 51). D. Monperenin çəkdiyi şəkildən anlaşılar ki, minarənin kürsü lüyü Anadolunun minarə və türbə memarlığında tez-tez rast gəldiyimiz: - kvadrat formalı kürsülüynün küncərdən üçbucaq formada kəsilməsilə səkkizbucaqlı başmağa və silindirik formalı gövdəyə keçidi formasında inşa edilmişdir. Yuxarıya doğru yönəlmiş incə uzun gövdəsi yanlara doğru açılmış bir şərəfə ilə tamamlanır. Şərəfəsinin üzərində yerləşdirilmiş külə da hörgü ilə incə və hündür işlənmişdir. Gövdənin üst hissəsi hər tərəfi beş arşın olan dördbucaqlı karnizlə dövrələnib, karnizin altında

Kufi xətt ilə yazı görünür. Qüllənin ortasında 124 pilləsi olmuşdur. Minarə kərpicdən qum və çınqıl qatılmış əhəng materialı ilə tikilmişdir (Qiyasi, 1991, 51).

Minarənin hündürlüyü 60 metr, onun kürsülüynün plan ölçüləri 5x5 metr, dairəvi gövdəsinin aşağıda diametri 4 metr, yuxarıda 3 metrə yaxın olub. Minarə yuxarıda incə dövrələmə tağ sıralı fənərlə tamamlanmış. Minarədə fənərin yerləşdirilməsi ondan həm mayak kimi, həm də gözetçi məntəqəsi kimi istifadə olunması haqqında əlimizdə heç bir əsas yoxdur. Bu abidə Səlcuq imperiyasının müxtəlif şəhərlərində Came məscidləri yanında ucaldılan və ayrıca dayanan minarə tipinin – “Mil” minarələrinin bitkin nümunə lərindəndir. Bu tip minarələr Orta Asiya, İran və Azərbaycan minarələri üçün səciyyəvidir (Qiyasi, 1991, 52). Səlcuqlar dövrü bu tip minarələr şərq və cənub-şərq Anadolu'nun Came memarlığı üçün də xas formalarıdır.

Siirt Ulu Cəməsinin minarəsi Anadolu'nun kərpic memarlığının ilk tikililərindəndir. Şəmkir minarəsindən fərqli olaraq Siirt Cəməsinin minarəsi planda kvadrat formalı olub, hündür kürsülük və silindirik formalı gövdədən ibarətdir. Səlcuq memarlığına xas xüsusiyyətləri bu minarədə də görməmək mümkün deyil. Tikilinin şərafəsi və külə hissəsi uçuğundan onun hansı quruluşda olması haqqında əlimizdə məlumat yoxdur. Minarənin şərafəsinə çıxmaq üçün onun kürsülüynündə açılmış qapıdan daxil olmaq olur. Minarənin sadə kərpic hörgüsü üzərinə yığılmış firuzəyi və mavi rəngdə həndəsi formalı kaşı naxışlar, Naxçıvan Memarlıq məktəbinin ənənələrini davam etdirməkdədir.

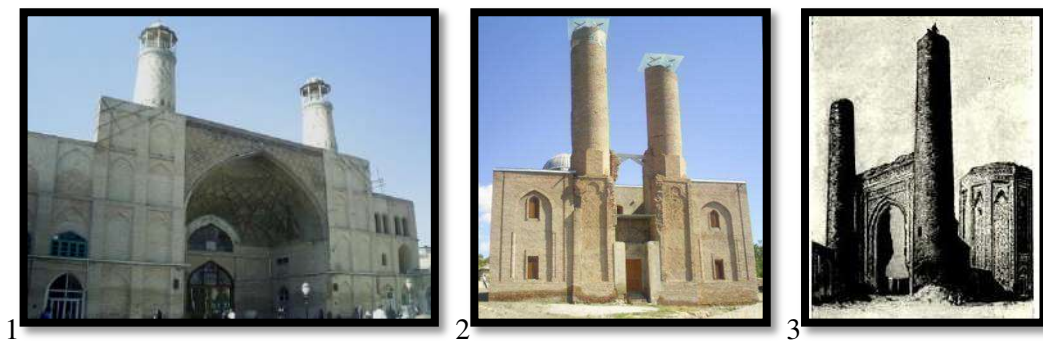
Divriği Ulu Came, Konya Alaattin Came, Niğdə Alaattin Came və s. tək minarəli olub, Anadolu Səlcuqlu memarlığında yer alan daş minarələrin xüsusiyyətlərini daşımaq da. Konya Alaattin Cəmədən fərqli olaraq hər üç Cəmənin minarəsi giriş baştağının sağ tərəfində yer alır. Divriği Ulu Cəməsinin minarəsi tikilinin əsas hissəsindən yarımdairə bürə formada kənara çıxarılmış kürsülük üzərinə yerləşdirilmişdir. Tikilinin küncündə yer alan minarənin kvadrat formalı başmağı yarımdairə kürsülük üzərinə oturdulmuş, silindirik gövdəsindən kənara çıxarılmış şərafə və şərafənin mərkəzində külə inşa edilmişdir. Minarə yonulmuş daşdan sadə formada tikilmiş, onun yazı qurşağı şərafənin aşağısında yerləşdirilmişdir. Niğdə Came minarəsi Divriği Ulu came minarəsi ilə oxşarlıq təşkil etsə də, Cəmənin kürsülüynü kvadrat planlı düzbucaq formalı həll edilmiş, səkkizbucaqlı başmağı, silindirik formalı, çoxda hündür olmayan gövdəyə keçid alır. Minarə yuxarıda ensiz şərafə və konus formalı örtüklə bağlanan küləhlə tamamlanır. Konya Alaattin Came minarəsi də daşdan inşa olunmuş, silindirik formalı gövdəsi, küncərdən kəsilərək səkkizbucaqlı forma alan hündür kürsülük üzərinə oturdulmuşdur. Minarənin həndəsi naxışlı bəzəkləri və yazı qurşağı onun şərafəsi ilə gövdəsinin birləşdiyi yerdə qurulmuş, hündür küləhlə şərafə üzərinə yerləşdirilmişdir. Minarələrin şərafəsinə onların silindirik formalı gövdələrinin daxilində dairəvi formada qurulmuş pillələrlə qalxmaq olur. Səlcuqlar dövrünün “Mil formalı” minarələri İran və Azərbaycan memarlığında olduğu kimi, Anadolu'nun Came memarlığında da çox yayılmış formalarıdır.

Anadolu'nun minarə memarlığında tək minarəli, gövdəsi düzbucaqlı bölümlərdən qurulmuş minarələr də vardır ki, bunların şərafəsi düzbucaqlı, küləhlə silindirik formada həll olunmuşdur. Belə minarələrə nümunə Diyarbəkir Ulu Came minarəsini göstərə bilərik. Digər cəmələrdə olduğu kimi minarə giriş baştağı və ya əsas fəsad divarın deyil, düzplanlı tikilmiş məscidin arxa tərəfində yer alır. Minarə qülləyə oxşar, düzbucaqlı forması ilə Ardistan'dakı Həsən Came və Mərkəşdəki Kutbiyə Came minarəsinə oxşarlığı ilə fərqlənir.

Səlcuqlar dövrü Came və mədrəsə tikililərində qoşa minarələr daha çox inkişaf etdirilmişdir. Düzbucaqlı formalı baştağlar zəngin dekorasiya ilə bəzədilərək təntənəli bir görkəm şəklində inşa olunurdu. Baştağın küncələrinə yerləşdirilmiş qoşa minarələrin gövdəsi aşağıdan hündür kürsülük üzərinə qoyulmuş, tikilinin birinin daxilindən isə onun şərafəsinə qalxmaq üçün nərdivanlar yerləşdirilmişdir. Qoşa minarələr öz təntənəli görünüşləri, oynaq ritmləri ilə zamanla şəhərə və içqalaya giriş baştağlarında da yer almışdır. Dövrün şəhərlərinin bir struktur elementinə çevrilmiş minarələr cəmiyyətin ideologiyasını və estetik ideyalarını dolğun əks etdirirdi. Bu gözəl sütunlar gələnləri hələ uzaqdan heyətləndirirdi və şəhər haqqında ilk təsəvvürləri yaradırdı (Qiyasi, 1991, 54).

Cənubi Azərbaycanın Həmədan şəhərində Səlcuqlar dövrü inşa edilmiş Sıcaq məscidinin baştağı girişi də düzbucaqlı formada həll edilmişdir. Baştağın yanlarında yer alan qoşa minarələr bismiş kərpic materialı ilə “Cinagi” naxışlarla inşa edilmiş və sadə kərpic naxışların arasına mavi, göy rəngli şirəli kərpiclər işlənmişdir. Baştağ həndəsi və yazı naxışları ilə bəzədilməklə, onların arasına simvolik anlam daşıyan işarələr də yerləşdirilmişdir. Minarələrin enli gövdəsi şərafə, pətək və küləhdən ibarət olmaqla inşa edilmişdir. Səlcuqlar dövrü İran və Azərbaycan ərazisində tikilmiş minarələr bismiş kərpiclə hövülmüş qalın divarlardan ibarət olub, gövdə və pətək hissəsi insan bədəninin ölçülərinə uyğun qısa inşa edilmişdir.

Qoşa minarəli tikililərdən biri də vaxtilə Savə minarəsi olduğu söylənir. Minarənin şəhərin giriş Baştağına daşınması və onun bir elementinə çevrilməsi gözəl lik əlaməti kimidə qəbul edilmişdir. Savə minarələrindən birinin zəlzələlər nəticəsində uçuğu da bildirilir.

1. Həmədan Cümə Cəməsinin qoşa minarələri. 2. Qarabağlar qoşa minarəsi. 3. Qoşa minarə-Naxçıvan.

“Cinağı” naxış formasında başdan-başa bişmiş kərpiclə tikilmiş qoşa minarələrdən biridə Naxçıvan MR Qarabağlar kəndindəki Qudi Xatun kompleksində yerləşən minarələrdir. Ensiz Baştağın yanlarına yerləşdirilmiş silindirik formalı minarələr aşağıdan hündür düzbucaqlı kürsülük üzərinə qoyulmuşdur. Hazırda kompleksin bir elementinə çevrilmiş qoşa minarələr öz memarlıq forması, tikinti texnikası, bədii üslub xüsusiyyətlərinə görə XII əsr memarlığının sərgiləməkdədir.

Minarələrin yuvarlaq gövdəsinə keçid yaratmaq üçün düzbucaqlı kürsülük üzərinə səkkizbucaqlı gövdə qurulmuşdur. Əyri bişmiş kərpiclərdən tikilmiş minarənin hörgüləri arasına firuzəyi rəngli kaşılar yerləşdirilmişdir. Güvdənin yuxarı hissəsində yerləşdirilmiş yazı qurşağı firuzəyi rəngli terrakotadan yığılmışdır. Kompleksdə aparılan son bərpa (2016-2018) işləri zamanı Qoşa minarənin yerləşdiyi baştağın bir mədrəsə binasının giriş qapısı olduğu ortaya çıxmışdır.

Səlcuq-Atabəylər zamanı Naxçıvan şəhərinin “Böyük qala” ərazisində Möminə Xatun türbəsinin şərq tərəfində (1187) vaxtilə yerləşən, təntənəli görkəmdə tikilmiş minarələr Memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının əsərlərindəndir. Qoşa minarənin tikililəri günümüze gəlib çatmasa da, XIX əsrə aid Alman memarı Yakobstalin çəkdiyi fotolardan bu tikilinin Böyük qala tikililəri arasında xüsusi bir funksiya daşdığı görsənir. Memar Gülnarə Qənbərova Naxçıvan şəhərində apardığı tədqiqatlarına əsaslanaraq, bu qoşa minarəli Baştağın XII əsrdə Böyük qala ərazisindən “Şəhər meydanına” açılan təntənəli giriş Baştağı olduğunu öz monoqrafiyasında bildirmişdir (Qənbərova, 2018, 304).

Səlcuqlar dövrünün “Qoşa minarəli” Baştağlarının inkişaf prosesini Anadolu memarlığında da görməmək mümkün deyil. Konyada Sahib Ata Cəməsi, Ərzurumda Qoşa Minarəli mədrəsə, Sivas Göy mədrəsəsinin Qoşa minarələri Səlcuqlar dövründən günümüze qalmış ən unikal tikililərdir.

Konya Sahib Ata Cəmə minarələri vaxtilə təntənəli düzbucaqlı giriş baştağının küncünə oturdulmuş formada inşa olunmuşdur. Naxçıvan MR Qarabağlar kəndində yerləşən Qudi Xatun kompleksinin Baştağı ilə oxşarlıq göstərən Sahib Ata Cəmə Baştağının minarələrindən günümüze yalnız biri gəlib çatmışdır. Qoşa minarənin gövdəsi baştağın düzbucaqlı formalı tikilmiş küncələri üzərinə yerləşdirilmişdir. Gövdəsi aşağıda dilimli həll edilmiş, şərafəyə doğru silindirik forma alan minarə pramidəl örtüklə bağlanan küləhlə tamamlanır. Ağac dirəkli Camelər qrupuna daxil olan tikilinin Baştağı və minarələri kərpicdən inşa olunmuş, bəzəkləri göy kaşılarla işlənmişdir.

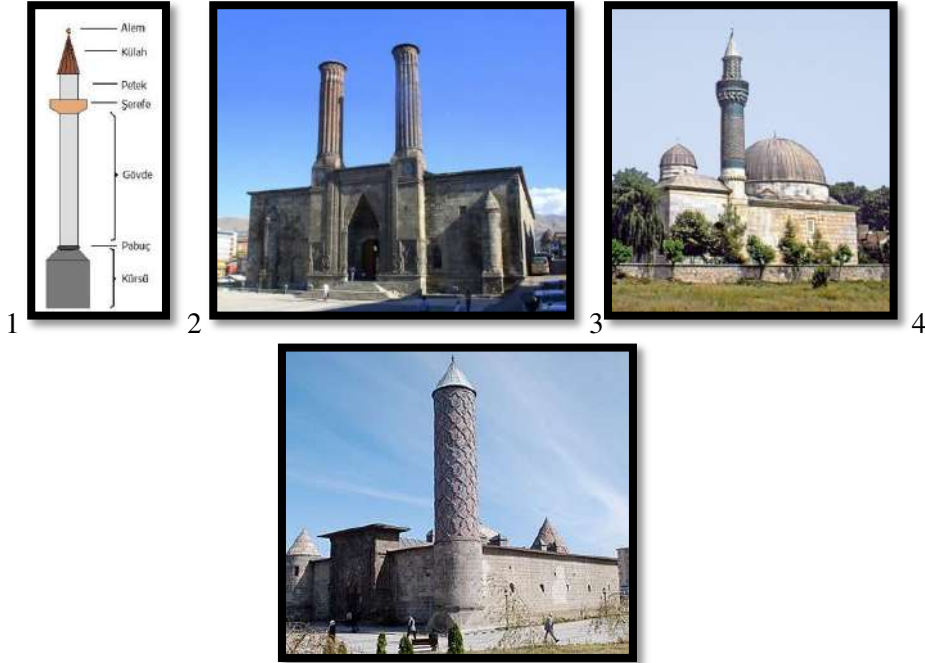
Ərzurumun Qoşa Minarəli mədrəsəsi və Sivasdakı Göy mədrəsənin giriş Baştağı yanlarında yer alan qoşa minarələr Anadolunun daşdan inşa olunmuş mədrəsələrindən dir. Anadolunun Səlcuqlar dövrü Qoşa minarəli tikililəri ilə oxşarlıq göstərən hər iki mədrəsə daş işçiliyi ilə yadda qalır. Xaricdən nisbətən dairəvi, daxildən sivri tağ şəklində stalaktitlərdən qurulmuş Baştağın küncələri düzbucaqlı şəkildə həll olunmuşdur. İranın türbə memarlığında rast gəldiyimiz dilimli gövdə burada yuxarıya doğru incələyərək minarələrin formasında həllini tapmışdır. Ərzurum mədrəsəsinin Qoşa minarəsinin şərafəsi uçduğundan onun hansı formada olması haqqında heç bir fikrimiz yoxdur. Sivasdakı Göy mədrəsənin minarələrinin şərafəsinə enli qurşaqla keçid yaradılmış və minarə sonda küləhlə tamamlanmışdır.

Nəticə

Minarələrin bitkin nümunələrinə Səlcuqlar dövründən sonrakı dövrlərin-Elxani, Səfəvi və Osmanlı memarlığında da rast gəlik. Elxani və Səfəvi dövrü inşa edilmiş minarələr, Səlcuq minarələri kimi gövdəsi enli olsa da, hündürlükləri nisbətən artırılmış və üzərləri kaşı, boya sənətinin gözəl nümunələri ilə bəzədilmişdir. Osmanlı memarlığında minarə sənətinin böyük ustası memar Sinan bu quruluş elementinə həndəsi və zərif şəklini vermişdir. İncə çubuq və qabartma bəzəkli minarənin unikal nümunəsi Şahzadə Məscidi minarəsi və Səlimiyyə məscidi minarəsidir.

Ərəb, İran, Hind, Türk, Misir, ümumiyyətlə İslamın yayıldığı hər bir ölkədə minarə memarlığının memarlıq quruluşu eynilik təşkil etsə də, gövdələrinin diametrinə, miqyaslarına və üzərindəki naxış

zənginliyinə görə yerləşdiyi ərazinin memarlıq üslub və ənənələrindən bəhrələndiyini görürük. Minarələrin daş və ya kərpic kürsülüyü kvadrat, çoxbucaqlı və dairəvi formada olmaqla, yuxarıya qalxdıqca dairəvi, burmalı, yivli bir şəkil alır. Səlcuqlar dövrü kərpicdən inşa edilmiş minarələr sadə “Cinağı” və mürəkkəb “Girih” naxışlı olub, kufi xətlə yazı naxışları ilə dövrünün memarlığını sərgiləyir. Səlcuqlar dövrü daşdan inşa edilmiş məscidlərin minarələrinin yalnız şərəfə hissəsində naxışlar yerləşdirilmişdir. Belə minarələrdən biri Bakıda İçərişəhər adlanan ərazidə yerləşən Məhəmməd və ya Sınıq məscid minarəsinin şərəfəsidir. Şərəfənin üzəri daşdan yonulmuş qabarıq həndəsi naxışlarla örtülmüşdür.

1. Türkiyədə istifadə olunan terminalogiyaya görə minarələrin bölünməsi
2. Cifdə minarəli mədrəsə. Səlcuqlar dövrü.
3. Bursa-İznik Yaşıl camə minarəsi.
4. Yakutiyyə mədrəsəsi və minarəsi. Elxani dövrü. XIV əsr.

Minarələrin bir çoxu əsrlər boyu, zəlzələlər və sel daşqınlarından yıxılmış və yenidən bərpa olunarkən öz əvvəlki görkəmlərində dəyişikliklərə uğramışdır. Belə minarələrdən biri Sırt Ulu Camisinin minarəsidir. Minarənin kürsülüyü kvadrat formadan, dairəvi quruluşa keçir. Anadolu bölgəsində kərpiclə inşa edilmiş ən nadir minarələrdəndir. “Cinağı” formada inşa olunmuş minarənin kərpic tikililəri arasına kaşı ilə “Girih” naxışlar işlənmişdir. Abidədə dəfələrlə aparılan bərpa işləri nəticəsində minarə öz ilkin görkəmini tamamilə itirmişdir.

1. Sivas Ulu Camisinin qoşa minarələri.
2. Səlimiyyə Camisi minarələri.
Memar Sinan.
3. Qutub minarə. Dehli.

Minarə memarlığı dövründən asılı olmayaraq formadəyişməyə məruz qalsa da, memarlıqda meydana çıxdığı dövrdən eyni məzmun daşımışdır. Minarələr əzan oxunmaq üçün bir məkan funksiyası daşısa da, orta

əsrlərdə memarlıqda Baştağ elementi ilə birləşdirilərək, şəhərlər qalalarına giriş baştağı və dini tikililərdə gözəlliyə xidmət etmək funksiyası da daşımışdır.

Ədəbiyyat

1. Çaycı A. İslam mimarisində Anlam və Sembol. Konya, Palet yayınları, 2017, 267 s.
2. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı, Işıq nəşriyyatı, 1991, 264s.
3. Qənbərova G. Naxçıvanda məskunlaşma və şəhərsalmanın inkişafı. Bakı, 2018, 304 s.
4. Qənbərova G., Çelik Ç. İran, Azərbaycan və Anadolunun Səlcuq dövrü məscidlərinin memarlığı. Fırat Universiteti, I Uluslararası Sosial Bilimler Sempozyumu, 13-14-15 ekim, 2016, 3322 s.
5. Türkler. Orta çağ. Aslanapa O. İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat. Ankara, 2002, 1625 s. www.google.com. Alem, Kürsü, Minarələr. 35 s.

DOI: 10.36719/2020/BEK/01/340-344

Zemfira Nürəddin qızı Babayeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti, baş müəllim

Babayevazemfira9@gmail.com

NAXÇIVANDA BƏSTƏKARLIQ MƏKTƏBİNİN YARANMASINA TARİXİ NƏZƏR

Xülasə

Zemfira Babayeva bu məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında bəstəkarlığın yaranma tarixindən və eyni zamanda onun inkişafı yollarından bəhs edir. İlk musiqi məktəbinin açılmasında və bəstəkarlığın inkişafında bu məktəbin rolundan söhbət açır.

Məqalədə eyni zamanda aşiq yaradıcılığından danışılır. Bundan başqa Ərtoğrul Cavidin yadigar qalmış kamançası haqda məlumat verilir. Burada yaşamış musiqiçilərdən söhbət açılır.

Açar sözlər: *bəstəkar, musiqi, yaradıcılıq, mədəniyyət, pedaqoq*

A historical look at the establishment of the School of Composition in Nakhchivan

Summary

In this article, Zemfira Babayeva writes about the history of composition in the Nakhchivan Autonomous Republic and its development.

She mentions about the role of this school in the opening of the first music school and the development of composition.

The article also talks about the ashug creativity. In addition, information is provided about Ertugrul Javid's memorable kamancha. There is mentioned about musicians who lived here.

Key words: *composer, music, creativity, culture, pedagogue*

Giriş

Qədim tarixə malik Azərbaycan öz alimləri, sənət adamları və incəsənət xadimləri yaratdıqları sənət nümunələri ilə əsrlərin keşməkeşli yollarından keçərək, bəşəriyyətin mədəniyyət xəzinəsinə öz sənət incilərini bəxş etmişlər. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan çox qiymətli maddi və mənəvi mədəniyyət irsinə malikdir.

Əvvəla, oxucuya Naxçıvan torpağı haqda qısa məlumat vermək istərdik. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ümumi ərazisi 5 min 500 kvadrat kilometrdir. Əhalisinin sayı 450 min nəfər olar da, olmaz da. Amma məsələ torpağın genişliyində, yaxud əhalinin çoxluğunda deyil, söhbət bu diyarda yaşayıb-yaratmış şəxsiyyətlərdən gedir.

Naxçıvan –Atabəylər torpağının paytaxtı olaraq, bu torpaqda onlarla mədəni və tarixi abidələri qoruyub saxlamışdır. Belə ki, 1146-cı ildə Şəmsəddin Eldəgiz tərəfindən Atabəylər dövlətinin paytaxtının Naxçıvana köçürülməsi mədəniyyətin bütün sahələrində güclü inkişafına şərait yaradır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, hökmdar öz xanımının şərəfinə ucaltdığı "Möminə xatun" türbəsi, bir qadına, bir xanıma qoyulan böyük bir ehtiramın təcəssümüdür. Dövrün böyük memarı olan Əcəmi Naxçıvanının zərgər dəqiqliyi ilə yaratdığı bu sənət əsəri bu gün də öz möhtəşmliyini qoruyub saxlamaqdadır. Başqa hansı bir dövlətin ərazisində bir qadının adına belə bir möhtəşəm abidə ucaldırılmışdır? Bu da bir daha bu diyarda qadının dəyərinin bu cür yüksək olması və sənətkarlığın inkişafının bariz nümunəsidir.